

Llengües vulnerables: la diversitat lingüística, en perill

Pere Comellas Casanova*

Universitat de Barcelona. Grup d'Estudi de Llengües Amençades (GELA)
perecomellas@ub.edu

Resum: La diversitat és inherent al nostre sistema de comunicació, les llengües. És, de fet, fruit d'un dels seus recursos fonamentals, el canvi, que els permet una adaptació ràpida i eficient. Tanmateix, sovint aquesta diversitat s'ha considerat un problema, un defecte que cal superar. Actualment, la diversitat lingüística és en un punt de greu vulnerabilitat. L'amenacen diversos factors, tots relacionats amb la gestió política i social, del present i del passat. La gran majoria de llengües del món són avui molt vulnerables. Una part important desapareixerà les pròximes dècades, però no es tracta d'un procés espontani, sinó provocat per un projecte uniformitzador que provoca patiment i que és símptoma de la propensió a la dominació i a l'exclusió i de poca capacitat de conviure amb la diversitat.

Paraules clau: diversitat lingüística, llengües vulnerables, política lingüística, llengües amenaçades, canvi lingüístic.

Abstract: Diversity is inherent in our communication systems – languages. It is, in fact, the fruit of one of their fundamental resources, change, which allows them to adapt quickly and efficiently. However, this diversity has often been considered a problem, a defect to be overcome. Today, linguistic diversity is at a point of serious vulnerability. It is threatened by several factors, all related to political and social management, present and past. The vast majority of the world's languages are today very vulnerable. A significant number of them will disappear in the coming decades, but this is not an immediate process, it results from a standardising project that causes suffering and is a symptom of the propensity to domination and exclusion, as well as a lack of ability to live with diversity.

Keywords: linguistic diversity, vulnerable languages, language policy, endangered languages, language change.

* Pere Comellas Casanova és doctor per la Universitat de Barcelona en l'àrea de Lingüística i professor d'Estudis Portuguesos d'aquesta universitat; traductor literari i investigador del Grup d'Estudi de Llengües Amençades i del Centre Universitari de Sociolingüística i Comunicació. Guanyador del Premi de Traducció Giovanni Pontiero 2005 i 2017 i del PEN Català de Traducció 2019, els seus camps d'investigació són la diversitat lingüística i la traducció literària. ORCID 0000-0002-9359-8210.

La diversificació és com l'aire

Tots els éssers humans naixem predisposats a aprendre una llengua, ja sigui oral o signada. Però aquesta predisposició no es desenvolupa sense socialització: si no estem en contacte amb altres persones lingüísticament actives, no esdevinem parlants o signants del tot competents. Aquesta doble naturalesa —innata i apresada— de les llengües les fa extremament adaptatives i versàtils, i per això mateix canviant i inestables, però no pas vulnerables. Ben al contrari. Ens podríem imaginar que les llengües fossin fonamentalment herència genètica, com ho són els sistemes de comunicació de la resta d'animals (sembla que en certes espècies també hi ha un marge per a l'adaptació i la variabilitat, però és incomparablement més petit); en aquest cas, gairebé podríem néixer parlant, no ens caldria un llarg aprenentatge d'un mínim de trenta-sis mesos com ens passa ara, però, en contrapartida, seria un sistema de comunicació molt més rígid, menys adaptable. No deu ser casualitat que la humanitat s'adapta a —o adapta— qualsevol ecosistema: el nostre aparell cognitiu, que inclou el llenguatge, ens ho permet.

Aquesta enorme capacitat d'adaptació és a la base del canvi lingüístic i de la diversitat. Els lingüistes han discutit sovint fins a quin punt calia donar importància a la variació, a les aparentment enormes diferències entre les diferents varietats. En els extrems, per a uns és gairebé negligible, perquè se suposa que per sota de les aparences hi ha una arquitectura molt menys variable. Mark Baker (2001) ho compara amb la química: unes desenes d'elements químics generen per combinació la ingent varietat de la matèria. José Luis Mendívil (2009), amb els gens i la seva expressió.

Per a uns altres, en canvi, la diversitat és irreductible: «Languages differ so fundamentally from one another at every level of description (sound, grammar, lexicon, meaning) that it is very hard to find any single structural property they share» (Evans i Levinson, 2009). Siguí com sigui, el canvi lingüístic —el motor de la diversificació— és del tot inherent a les llengües i no és pas el que les fa vulnerables. És com la metàfora de Kant: el colom potser es pensa que l'aire oposa resistència al seu vol, però de fet, si no hi hagués aire, no podria volar.

Les llengües vulnerables

El que fa vulnerables les llengües, el que les escombria de la història, no és la seva naturalesa dinàmica, sinó el seu contrari: l'impuls diversòfob humà, la tendèn-

cia a considerar els comportaments propis com a correctes, millors, els únics adequats, i per tant a menysprear —en el millor dels casos— i a combatre els que en difereixen. És clar que en determinats camps del comportament humà es pot discutir si tal tradició és millor o pitjor. Es pot intentar entendre d'on sorgeixen certes pràctiques que aparentment provoquen sobretot dolor i no aporten res de bo, o que es basen en l'explotació, la subordinació, l'opressió, la defensa d'interessos particulars. Per què es mutilen òrgans genitals? Per què es foraden les orelles dels nadons? Per què es prohibeix drogar-se? Per què es persegueixen les creences religioses? Per què s'obliga a tenir-ne? Val la pena qüestionar contínuament la tradició cultural, la dels altres i sobretot la pròpia, perquè potser sí que hi ha normes socials millors que d'altres. Però tot això no té cap sentit aplicat a les maneres de parlar.

Ja fa molts anys que la lingüística va arribar a la conclusió que no es podia establir cap jerarquia de qualitat entre llengües. Que no hi havia llengües primitives o a mig evolucionar ni llengües desenvolupades i modernes. Totes les llengües naturals compten amb els mecanismes necessaris per expressar la totalitat de l'experiència humana i per adaptar-se a qualsevol necessitat nova. Per tant, no hi pot haver cap justificació per a la imposició d'una per sobre d'una altra. I tanmateix, la història (més o menys recent) de la humanitat també és la història de la imposició lingüística. Si més no, des del neolític. Segons Peter Trudgill (2020), fins a la revolució neolítica les dinàmiques de contacte lingüístic devien ser molt diferents de les actuals. A les societats paleolítiques la força centrífuga del canvi lingüístic devia superar de molt la força centrípeta del contacte a gran escala, només possible en sistemes de producció agrícola i políticament centralitzats.

Totes les fonts coincideixen en l'enorme desequilibri existent en la distribució de parlants per llengües arreu del món. Si fa o no fa el 3% de la població mundial manté vives el 96% de les llengües actuals (Bernard, 1996: 142). El procés d'homogeneïtzació, doncs, està avançant. El desequilibri, però, és més aviat un símptoma i una conseqüència, no pas una causa de la vulnerabilitat de la diversitat. Una llengua amb uns quants milers de parlants podria perfectament transmetre's generació rere generació sense interrupcions abruptes, sempre que el grup que la parla gaudeixi d'autonomia en el sentit etimològic del terme, és a dir, que es regeixi per les dinàmiques i normes socials pròpies. I al revés: una llengua amb centenars de milers de parlants pot desaparèixer al cap d'un parell de generacions si la comunitat pateix fenòmens disruptius

com ara la destrucció sobtada de la seva economia, polítiques assimiladores agressives, o fins i tot en casos extrems la deportació o l'extermini.

Quines són, i on són, les llengües vulnerables?

Per començar, les llengües vulnerables són la immensa majoria. Per això parlem de «vulnerabilitat de la diversitat», perquè el problema no el té tal llengua o tal altra, sinó la dinàmica lingüística mundial. L'any 1992 Michael Krauss llançava una predicció funesta: «I consider it a plausible calculation that —at the rate things are going— the coming century will see either the death or the doom of 90% of mankind's languages» (1992: 7). Estimacions posteriors han afinat els criteris i ajustat els càlculs, i en alguns casos han rebaixat força les conclusions de Krauss: Simons i Lewis (2013), per exemple, situen el perill en el 37% de les llengües. Però la consideració de vulnerable que fan servir aquests autors és força optimista, si més no des de la perspectiva catalana: amb els seus criteris, el català quedaria molt i molt lluny de la vulnerabilitat, i en canvi els seus parlants no parem de debatre sobre les nostres perspectives de futur: d'Argenter *et al.* (1979) a Junyent (2020), la llista bibliogràfica és enorme.

És evident que qualsevol de les llengües que en aquesta mena de llistes es considera amenaçada voldria plorar amb les llàgrimes del català. Per desgràcia, totes es troben en una situació de vulnerabilitat molt més acusada. La immensa majoria no disposa de mitjans de comunicació propis, ni tenen cap presència en l'educació o en l'administració. Moltes no estan estandaritzades, o fins i tot són àgrafes (per bé que això no necessàriament és símptoma de vulnerabilitat). N'hi ha unes quantes que fins i tot gaudeixen de reconeixement legal, perquè, els darrers anys, països com Mèxic o Colòmbia han generat legislació lingüística per a un munt de llengües, però això no n'ha canviat gaire la situació real.

Així doncs, les llengües vulnerables, susceptibles de desaparèixer d'aquí a un parell o tres de generacions, són per tot el planeta. Però hi ha determinades zones en què el fenomen és molt més punyent. Dos casos prototípics són Califòrnia i Austràlia. En aquests territoris, el desequilibri assoleix proporcions insuperables, i, de fet, tot i que encara apareixen als atlas lingüístics com a dos territoris molt rics en llengües, és molt probable que d'aquí a un parell de generacions bona part de les taquetes de colors dels mapes, si no totes, hagin desaparegut. I si no s'han convertit en deserts monolingües serà per la resistència d'algunes llengües de la immigració: a Califòrnia, per exemple,

l'any 2011 hi havia més de 15 milions de persones que parlaven alguna llengua diferent de l'anglès —sobre una població total d'uns 35 milions, és a dir, cap a un 42%—, dels quals la majoria empraven el castellà, i ja a molta distància llengües com el mandarí, el cantonès, el tagal o el vietnamita (Ryan, 2013: 11). A Austràlia el percentatge és més baix, però igualment molt considerable, un 21% l'any 2016, i les llengües més parlades aquí són les asiàtiques —mandarí, àrab, cantonès o vietnamita— però també algunes d'europes com el castellà, l'italià o el grec (Australian Bureau of Statistics, 2018). En canvi, només el 10% de les persones que el cens australià considera «aborígens o illencs de l'estret de Torres» parlen alguna llengua australiana, en total unes 64.000 persones que entre totes parlen unes 150 llengües diferents. La base de dades Ethnologue en referenciava 275, amb una mediana de 15 parlants! És a dir, la meitat d'aquestes 275 llengües tenien 15 parlants o menys (Gordon i Grimes, 2005: 23). A la versió en línia del 2020 ja només en surten 220 (Eberhard, Simons i Fennig, 2020).

A Califòrnia, tant el nombre de parlants com el de llengües és menor. A l'arxiu de documentació lingüística en línia de la Universitat de Califòrnia-Berkeley hi consten 76 llengües d'aquest estat (2020). Però n'hi ha prou a entrar en qualsevol de les llengües referenciades per trobar comentaris com ara «Today, there are no first-language speakers of any Chumashan language» o bé «Today, there are less than a dozen speakers». L'atles Unesco de llengües en perill (Moseley, 2010) situa 22 llengües extingides a Califòrnia des dels anys cinquanta. De fet, al conjunt dels Estats Units es compten més de 300 llengües, però la meitat tenen menys de 270 parlants (parlants d'anglès n'hi ha prop de 300 milions, tot i que cap a 60 milions tenen una altra llengua inicial).

Califòrnia i Austràlia són dos exemples extrems de vulnerabilitat lingüística. És molt i molt probable que al segle XXI la immensa majoria d'aquest patrimoni lingüístic que ara encara surt als atlas hagi desaparegut. Certament, en alguns casos se n'haurà pogut recollir alguna documentació, hores de gravació de parlants de setanta o vuitanta anys en amunt que ja no han transmès la llengua als seus descendents, o que, si ho han fet, els descendents no han recollit el testimoni i ja només l'entenen una mica, però no forma part de la seva vida. D'una colla d'aquestes llengües en tindrem gramàtiques més o menys extenses i alguna eina lexicogràfica, però de moltes ni això. I aquest és el cas de centenars i centenars de llengües. No és un problema d'aquesta o d'aquella comunitat: és la mateixa diversitat lingüística, el que ara mateix és fràgil i vulnerable.

Com és que tanta gent no parla amb els fills com els van parlar els seus pares?

Sarah Thomason (2015) sintetitza els principals factors que tornen una llengua vulnerable, i, com diem més amunt, una constant en gairebé totes és la pèrdua d'autonomia, d'autodeterminació. Sovint aquestes causes es presenten de manera general, com a forces de la història, de l'economia, de la dinàmica social: la globalització, la mobilitat creixent, la volatilitat de les formes de vida tradicionals... I, tanmateix, aquesta visió general pot ser molt explicativa, però desdibuixa una mica la perspectiva més personal: per què la globalització o l'economia forcen la gent a no transmetre la llengua pròpia?

Naturalment, és comprensible que, si una persona s'instal·la en un lloc on ningú no parla la seva llengua, molt probablement la deixarà enrere. I si no ho fa ella directament, ho faran els seus descendents. No totes les comunitats migrants perden la llengua tan ràpidament, però. Hi ha factors que hi influeixen, com la concentració poblacional d'un mateix origen (els barris xinesos, etc.) i les dinàmiques més o menys endogàmiques (hi ha cultures més reticents que d'altres a emparellar-se amb persones d'una altra comunitat), com també la manera dominant d'entendre les llengües de la comunitat en general. Però... i les llengües dels que s'han quedat?, dels que no han emigrat? Per què no es transmeten?

En principi, no és tan fàcil convèncer un adult perquè renunciï a la seva llengua a favor d'una altra. La prova és que, malgrat tot, les llengües resisteixen molt de temps, generalment no s'esfumen d'un dia per l'altre. Per això calen mesures coercitives. Les que mostren més efectivitat (al marge de les més brutals com l'extermini o la deportació, que també s'han fet servir) són les que combinen repressió amb ideologia. Es tracta de castigar l'ús d'una determinada manera de parlar i alhora fer creure que fa de pobre, o d'ignorant, o d'endarrerit. Els nens occitans o bretons rebien un càstig si a l'escola parlaven en occità o bretó, i a més tot el dia tenien davant la famosa inscripció de «parlez français, soyez propres». Ser un ciutadà pulcre, civilitzat i educat anava junt amb parlar la llengua important. Al final no era tan dolorós rebre el càstig com patir la vergonya de ser un brut. Això el franquisme no ho va saber fer tan bé, si més no a Catalunya.

La vergonya, la humiliació de pertànyer al grup dels desgraciats, és un estímul molt poderós per minar la identitat col·lectiva. Molts testimonis arreu del món expliquen que van renunciar a parlar la seva llengua amb els fills perquè no els volien fer patir el que ells havien patit. Som éssers socials, i l'assertivitat i

l'autoestima personal són vulnerables i necessiten el reforç de la comunitat. Si a més la llengua dominant vehicula una manera d'entendre el món racista, tot això s'accentua. Parlar «indi» és ser «indi», és a dir, inferior o en el millor dels casos obsolet, pertanyent a un passat superat. Quan la renúncia a la llengua pròpia revela que el racisme persisteix, que parlis com parlis sempre seràs «indi», ja és massa tard per a la llengua.

Per sort, aquesta mena de pràctiques en molts casos s'han deixat enrere. Però el que no ha quedat enrere en absolut és la mentalitat monolingüística. Aquesta visió del món, molt comuna, entén que les llengües són com la pell: només en pots tenir una. És clar que tothom sap que hi ha gent que en parla unes quantes, però la mentalitat monolingüística això ho veu com una excepció, o bé com una disfressa funcional i momentània: et pots posar unes malles roses, però això no et canvia la pell. Així, has de triar una llengua, la teva, i la resta són accessoris. Si tries la llengua equivocada, et passarà que la important, la que compta, sempre serà un accessori que se't notará que ho és (tindràs accent, no l'acabaràs de dominar «com un natiu»...). Avui nombrosos professionals de, per exemple, els Estats Units recomanen als pares d'origens lingüístics diversos que parlin als fills en anglès, per «no perjudicar-los». Com si un nen escolaritzat en un entorn lingüístic immersiu (submersiu, en aquest cas) no fos capaç d'adquirir la llengua amb una velocitat i una capacitat extraordinàries, parli el que parli a casa.

I què, si la diversitat lingüística és vulnerable?

En un món en què potser d'aquí a cinquanta anys els mapamundis seran obsolets perquè el nivell del mar haurà pujat prou per colgar ciutats i fins i tot països, en què la misèria i la violència maten cada dia milers de persones, en què en qualsevol moment apareixeran nous virus que posaran en evidència una vegada i una altra la nostra fragilitat i la nostra vulnerabilitat, el perill que entremig desapareguin centenars de llengües pot semblar irrisori, una preocupació frívola. Tanmateix, el més preocupant no és el fet en si. El que de debò és dramàtic és el fet com a conseqüència i com a símptoma. Primer com a conseqüència, com a resultat d'una imposició que exigeix minar l'autoestima, convertir les persones en vulnerables, generar autoodi. Perquè no s'ha d'oblidar que el més espontani és, en efecte, parlar amb els fills si fa o no fa com ens han parlat els pares. Segon, com a símptoma d'un món en què la diversitat es veu com un problema, com una tara, fins i tot com una ofensa. I això en una qües-

tió, la de les llengües, que, com ja hem dit, no és pas excloent: no cal esborrar una llengua per adquirir-ne una altra. La vulnerabilitat de la diversitat lingüística és la vulnerabilitat d'un món que no és capaç de conèixer sense renunciar a la diversitat. De llengües o del que sigui.

Bibliografia

- ARGENTER, Joan A. *et al.* (1979). «Una nació sense estat, un poble sense llengua». *Els Marges*, núm. 15, pàg. 3-13.
- AUSTRALIAN BUREAU OF STATISTICS (2018). *Census of Population and Housing: Reflecting Australia - Stories from the Census, 2016* [en línia]. <https://www.abs.gov.au/ausstats/abs@.nsf/Lookup/by%20Subject/2071.0~2016~Main%20Features~In%20this%20Issue~1> [Consulta: 25 de gener de 2021].
- BAKER, Mark C. (2001). *The Atoms of Language: The Mind's Hidden Rules of Grammar*. Oxford: Oxford University Press.
- BERNARD, H. Russell (1996). «Language Preservation and Publishing». A: Hornberger, Nancy H. (ed.). *Indigenous Literacies in the Americas: Language Planning from the Bottom up*. Berlín, Boston: De Gruyter Mouton, pàg. 139-156.
- EBERHARD, David M.; SIMONS, Gary F.; FENNIG, Charles D. (eds.) (2020). *Ethnologue: Languages of the World* (23a ed.). Dallas: SIL International [en línia] <http://www.ethnologue.com> [Consulta: 27 de gener de 2021].
- EVANS, Nicholas; LEVINSON, Stephen (2009). «The Myth of Language Universals: Language Diversity and Its Importance for Cognitive Science». *Behavioral and Brain Sciences*, vol. 32, núm 5 (octubre), pàg. 429-448.
- GORDON, Raymon G.; GRIMES, Barbara F. (eds.) (2005). *Ethnologue: Languages of the World*. 15a ed. Dallas: SIL International.
- JUNYENT, M. Carme (2020). *El futur del català depèn de tu*. Barcelona: La Campana.
- KRAUSS, Michael (1992). «The World's Languages in Crisis». *Language*, vol. 68, núm. 1 (març), pàg. 4-10.
- MENDÍVIL GIRÓ, José Luis (2009). «Palabras con estructura externa». A: Elena de Miguel (coord.) *Panorama de la lexicología*. Barcelona: Ariel, pàg. 82-112.
- MOSELEY, Christopher (ed.) (2010). *Atlas de las lenguas del mundo en peligro*. 3a ed. París: Unesco. Disponible en línia: <http://www.unesco.org/culture/en/endangeredlanguages/atlas> [Consulta: 27 de gener de 2021].
- RYAN, Camille (2013). *Language Use in the United States: 2011* [en línia]. Suitland: United States Census Bureau. <https://www2.census.gov/library/publications/2013/acs/acs-22/acs-22.pdf> [Consulta: 25 de gener de 2021].
- SIMONS, Gary F.; LEWIS, M. Paul (2013). «The world's languages in crisis: A 20-year Update». A: Mihás, Elena *et al.* (eds.). *Responses to Language Endangerment. In Honor of Mickey Noonan*. Amsterdam: John Benjamins, pàg. 3-19.
- THOMASON, Sarah G. (2015). *Endangered Languages: An Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.
- TRUDGILL, Peter (2020). «Prehistoric Sociolinguistics and the Uniformitarian Hypothesis: What Were Stone-Age Languages Like?». A: *Millennia of Language Change: Sociolinguistic Studies in Deep Historical Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press, pàg. 7-16.
- UNIVERSITY OF CALIFORNIA-BERKELEY (2020). *Survey of California and Other Indian Languages* [en línia]. <https://cla.berkeley.edu/california-languages.php> [Consulta: 27 de gener de 2020].